

HAMÂMİZÂDE MEHMED İHSAN EFENDİ VE ESERLERİ

Muhammet Ali TUZLU*

Hayatı

Doğumu ve İlk Eğitimi

Hamâmizâde İhsan Efendi, 5 Şubat 1885 tarihinde Trabzon'un Amasya mahallesinde¹ bulunan dört numaralı evlerinde ilk çocuk olarak dünyaya gelmişti. Babası Trabzon tüccarından Hâfız Ahmed Efendi, annesi ise Rizeli, Çelebizâde Salih Ağa'nın kızı Nâfia Hanım idi.² 19 Şubat 1892'de, İhsan Efendi henüz yedi yaşında iken babası vefat etmiş, kız kardeşi Nâtıka ve kendisi annesinin himâyesinde büyümüşlerdi. İhsan Efendi, eğitim hayatına dönemin kültürel ve dinî geleneklerine uygun olarak sibyan mektebinde başlamış, mektep muallimesi Hâfız Hoca Seher Hanım'dan Kur'ân-ı Kerîm dersleri almıştı. 1892'de Islahhâne Merkez İbtidâîsi'ni birincilik ile bitirdikten sonra 1897'de Trabzon İdâdîsi'ne kaydolmuş, 1900 yılında Rüşdiye kısmından 1903 yılında ise Trabzon İdâdîsi'nden mezun olmuştu. Hamâmizâde İhsan Efendi, erken yaşlardan itibaren Trabzon'daki edebiyat ve kültür mahfillerinde bulunmuş, muhtelif alanlarda eğitim alma fırsatı yakalamıştı. O, henüz onlu yaşlarında Papaz Kalust Şinasi Efendi'den daha sonra ise Askeri Rüştîye Fransızca Öğretmeni Sabih Bey'den Fransızca öğrenmiş, Trabzon'da sürgün yıllarını geçiren Erzurumlu şair ve bilgin Ali Şevket Hoca'dan ise *Mesnevî* okumuştur.³

İhsan Efendi'nin çocukluk ve gençlik yılları, Trabzon'da matbuat ve neşriyat hayatının canlanmaya başladığı zaman dilimine tekabül etmekteydi. O yıllarda vilayet matbaalarının kurulması ve özel matbaaların açılması, Trabzon özelinde kitapçı dükkanlarının verimliliğini ve halk üzerindeki etkisini arttırmaya vesile oluyordu.⁴ Bu etkinin İhsan Efendi'de oluşturduğu tesir de dikkate şayandı. İhsan Efendi, çocukluk ve gençlik yıllarını Trabzon'da şiir ve edebiyatın kalbinin attığı Kitapçı Hamdi Efendi'nin "Âyine-i Efkâr" isimli kitapçı dükkanında geçirmekteydi. Ahmet Mithat, Muallim Nâci, Sezâi gibi şairlerin şiirlerinin yanı sıra İstanbul'da yayımlanan önemli dergiler ve risâleler aracılığıyla dönemin matbuatına bu kitapçı vesilesiyle ulaşabilmekteydi. Onun, Âyine-i Efkâr'da kazandığı tecrübe kişisel ve kültürel gelişimini de önemli derecede etkilemişti. Öyle ki, yetenekli bir genç olması, Osmanlı Türkçesi'nde kabiliyetinin bulunması ve özellikle süslü nesir ile kaleme aldığı yazılar sayesinde Trabzon eşrafi tarafından tanınmaya başlanmıştı. Trabzon'da hatırı sayılır itibarı bulunan İbrâhim Cûdî Efendi, Hatîpzâde Emin Efendi, Arnavutzâde Ahmed Efendi, Hartamaszâde Bâkî, Ustazâde Nazmi, Düyûn-ı

* Arş. Gör., Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı, muhammetalituzlu@trabzon.edu.tr.

¹ Günümüzde Ortahisar ilçesine bağlı Ortahisar Mahallesinde Amasya Camii'nin yer aldığı bölgeye tekabül etmektedir.

² Süleyman Gür, "Osmanlı Döneminde Yetişen Trabzonlu Müellifler ve Eserleri: Bir Literatür Tespiti Denemesi", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2018), 182; İhsan Işık, "Hamamizâde Mehmet İhsan", *Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*, Elvan yayınları 5 (Ankara: Elvan Yayınları, 2007), 1675; Hüseyin Albayrak, *Trabzonlu Divân Edebiyatı Şairleri* (İstanbul: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2010), 222.

³ Uzun Baboğlu, "Yeni Belgelerle Hamamizade Mehmet İhsan", 371-373; "Hamamî, Mehmed İhsan", *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2004), 4/376; Mustafa İsen - Rıdvan Canım, *Hamamizâde İhsan Hayatı, Eserleri ve Divânı* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1989), 1-2; Albayrak, *Trabzonlu Divân Edebiyatı Şairleri*, 222-223; Mustafa İsmet Uzun, "Hamâmizâde Mehmed İhsan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/435.

⁴ Trabzon'da matbuat ve neşriyat hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ali Birinci, *Tarih Yolunda: Yakın Mazinin Siyasî ve Fikrî Ahvâli* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2012), 169-192.

Umûmiyye başkâtibi Hüsnü ve Halil Nihat (Boztepe) gibi kimseler, İhsan Efendi'nin, Âyine-i Efkâr'da ortak zaman geçirdiği ve sohbetlerinden faydalandığı isimler arasında yer almaktaydı.⁵

Aile ve Meslek Hayatı: Trabzon Yılları

Babasının vefatı, tek erkek çocuk olması gibi birtakım nedenler, İhsan Efendi'nin ailesinin geçimini sağlayabilmek için sahip oldukları araziler ile ilgilenmesi zorunluluğunu doğurmuştu. O, erken yaşlarından itibaren ailesinin topraklarının bakımını sağladığı ve ticaret ile meşgul olduğundan ötürü yüksek öğrenimine devam edemedi. Yirmi iki yaşına gelince, 27 Haziran 1907 tarihinde dönemin Trabzon Maarif Müdürü Tevfik Bey'in kızı Cemile Nâzıma Hanım ile evlendi. Bu evlilikten Bengihan (1908) ve Orhan (1910) isimlerini verdiği bir kız bir de erkek çocuğu dünyaya geldi.⁶

Âyine-i Efkâr'da kazandığı tecrübe ile nesir ve nazıma yönelik ilgisini geliştiren İhsan Efendi'nin ilk yazıları, yirmili yaşlarından önce Trabzon ve İstanbul'da neşredilen bazı gazete ve dergilerde yayımlanmaya başlamıştı. Yaptığı çalışmalar ile dikkatleri üzerine çekmeyi başarmış ve kendisine edebiyat, kitâbet ve tarih öğretmenliğinin yanı sıra yazarlık gibi çeşitli görevler teklif edilmişti. Aile topraklarından kazandığı gelir ile maddi geçimini sağlayan İhsan Efendi sunulan bu teklifleri fahrî olarak kabul etmiş, mezkûr görevlerin çoğunu maaş almadan ifa etmişti.

İhsan Efendi'nin Trabzon'da 1323 – 1330/1908 – 1915 yılları arasında yapmış olduğu hizmetler şu şekilde listelenebilir:

- Trabzon İdâdîsi Kitâbet Öğretmenliği Vekili, (10 Kasım 1908 – 23 Kasım 1908)
- Trabzon Dârü'l-Muâllimîn Tarih Öğretmenliği, (24 Mart 1912 – 13 Eylül 1912)
- Trabzon Sultânîsi Edebiyat Öğretmenliği, (2 Kasım 1912 – 25 Şubat 1913)
- Resmi Trabzon Gazetesi Muharrirliği, (8 Aralık 1913 – Haziran 1914)⁷

1908-1914 yılları arasında Trabzon'da bulunduğu süre zarfında oldukça etkin bir figür olarak karşımıza çıkan İhsan Efendi, öğretmenliğin yanı sıra muhtelif kurumlarda çeşitli görevler de yapmıştı. Trabzon Meclis-i Maârif Üyeliği, Muhibb-i Fenn ve Marifet Gençler Kulübü Başkanlığı, Donanma Cemiyeti Trabzon Merkez Şubesi Heyet İdaresi İkinci Reisliği, Tarih-i Osmânî Encümeni Trabzon Şubesi Üyeliği, Tedârik-i Vesâit-i Askeriyye Komisyonu Üyeliği, Hilal-i Ahmer Merkez Şube Üyeliği, Trabzon Muallimler Birliği Başkanlığı, Trabzon Mahfel-i Mûsikî Başkanlığı, Trabzon Amasya Mahallesi İhtiyar Heyeti Üyeliği gibi görevler bu minval üzere örnek olarak zikredilebilir.⁸

Yaptığı görevlerden anlaşıldığı kadarıyla İhsan Efendi, Trabzon'da son derece etkin noktalarda bulunan, sosyal yönü güçlü bir kimsedir. Öyle ki Trabzon Ticaret Mektebi'ndeki görevi vesilesiyle Trabzon'da pek çok kişinin öğretmeni konumunda bulunmuş, öğrencileri arasından Trabzon'un belediye başkanları çıkmış, haklı şöhreti uzun süre bölge halkının sözlü geleneğinde yerini muhafaza etmiştir.⁹ Peki, İhsan Efendi'nin Trabzon idarecileri ile arasındaki ilişki ne şekildedir? Osmanlı arşivlerinde yer alan belgelerden bu sorunun cevabına yönelik bazı detaylara ulaşabilmekteyiz. İlgili belgelerden, İhsan

⁵ İsen - Canım, *Hamâmîzâde İhsan Hayatı, Eserleri ve Divânı*, 1-6; Arslan Tekin, *Edebiyatımızda İsimler ve Terimler* (İstanbul: Ötügen, 1995), 277; Uzun, "Hamâmîzâde Mehmed İhsan", 15/435; Albayrak, *Trabzonlu Dîvân Edebiyatı Şairleri*, 223.

⁶ İhsan Efendi'nin nikah merasimine dair ayrıntılar, münakehat izin-nâmesi belgesi hakkında detaylı bilgi için bk. Uzun Baboğlu, "Yeni Belgelerle Hamamizade Mehmet İhsan", 372-375.

⁷ Uzun Baboğlu, "Yeni Belgelerle Hamamizade Mehmet İhsan", 371-372; "Hamamî, Mehmed İhsan", 4/376; Dursun Gürlek, "Ölümünün 50. Yılı Dönümü Münasebetiyle: Hamâmîzâde İhsan", *Kültür Dünyası* 13 (1998), 59-60; Albayrak, *Trabzonlu Dîvân Edebiyatı Şairleri*, 223-226; Uzun, "Hamâmîzâde Mehmed İhsan", 15/435; Mehmet Nuri Yardım, "Son Divan Şairi Hamamizâde İhsan", *Kitaphaber* 24 (2005), 7.

⁸ İsen - Canım, *Hamâmîzâde İhsan Hayatı, Eserleri ve Divânı*, 7-8; Uzun, "Hamâmîzâde Mehmed İhsan", 15/436; Yardım, "Son Divan Şairi Hamamizâde İhsan", 7-8; Albayrak, *Trabzonlu Dîvân Edebiyatı Şairleri*, 223.

⁹ Tasviri Efkâr, "Trabzon'un Çalışkan İnsanları", (21.11.1940), 2.

Efendi ve Trabzon Vilayeti yetkilileri arasında hem olumlu ilişkiler bulunduğu hem de birtakım sürtüşmeler yaşandığı gözlemlenmektedir.

Yaptığımız incelemede karşımıza çıkan ilk belgeler, Trabzon vilayeti ve İhsan Efendi arasındaki olumlu ilişkilere kanıt mahiyetindedir. Bu minval üzere İhsan Efendi'nin, biri 1 Şubat 1907, diğeri 16 Temmuz 1907 tarihlerinde olmak üzere, *hükümete müteallik meselelerde* yapmış olduğu güzel hizmetlerinden ötürü Trabzon vilayeti tarafından iki kez rütbe-i sâlise ile taltif edildiği gözlemlenmektedir.¹⁰

Osmanlı arşivinden ulaşılabildiğimiz diğer bazı belgeler ise Trabzon Vilayeti yetkilileri ve İhsan Efendi arasında arazi meselelerinden kaynaklanan birtakım problemler yaşandığını göstermektedir. Bu durumu İhsan Efendi tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne telgraf ile gönderilen dilekçelerdeki şu ifadeler açığa çıkarmaktadır:

“4 Kânûn-ı evvel sene 1325

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine

Tuğrahlı tapu ile mutasarrıf olduğum arâzi-i emriye nevinden tarlamın güyâ vakf olduğuna dâir ikâme olunan dava mahkeme-i şeriyeye hükm edilmek derecesinde bulunduğuna rağmen Trabzon Vilâyeti Meclis İdâresi işe müdâhale birle tarlayı yedimden alıp musammem-i teslim etmek üzere hilâf-ı kanûn ve salâhiyyet tedkikat ve muâmelâta kıyâm ettiğinden hukûk-ı meşrûa-yı tasarrufiyemin ve intizâm ve salâhiyet-i mehâkimin muhâfazası zımında meclisin şu kanûn-ı şikenâne müdâhaleden serian ferâgat ettirilmesi istihâm eylerim.”

Hamâmizâde

İhsan¹¹

“5 Kânûn-ı evvel sene 1325

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine

Dünki telgrafımda da arz ettiğim gibi meclis-i idâre-i vilâyet mutasarrıf olduğum tapulu arâzi-i emriyemi her halde bilâ-salâhiyyet elimden aldirmek istiyor. Keyfiyetin mahkeme-i şeriyeye âid olduğunu orada hükm olunmak derecesinde bulunduğunu aslâ dinlemiyor. .... azâdan bazılarının hasmı sahâbet etmeleridir. Muhâkememizi bi't-te'hîr işi idâreten gördürmeğe ısrâr ediyor. İntizâr-ı umûmiyeye karşı hukûk-ı meşrûa-i tasarrufiyem bi-gayr-ı hakk ibtâl ediliyor. Şikâyâtım itirâzâtım bastırılıyor. Vazifedâr-ı mahkeme ihkâk-ı hakk etmeden meclisin örfi muâmesi serbest kalmaktadır. Emsâli işitilmemiş bu haksızlığa âcilen bir nihâyet verdirilmesini süzüşle istihâm eylerim.

Hamâmizâde

İhsan”

Bu telgraf sonrasında Hâce Alizâde Ahmed Efendi'nin iddiası üzerine Evkâf-ı Hümâyun Nezâreti tarafından bir tahkikat başlatıldığı, Trabzon Meclis İdâre-i Vilâyet kararı sonrasında inceleme yapmak üzere bölgeye memurlar gönderildiği belirtilmiştir. Memurlar, Hâce Alizâde Ahmed Efendi ve İhsan Efendi'nin vekili Nikolai Efendi'nin huzurunda tahkikat gerçekleştirmişlerdir. Bu tahkikat sonrasında mezkûr arazi ile ilgili durumun şer'î mahkeme tarafından nihâyete bağlanması hususu kararlaştırılmıştır.¹²

Sonuç olarak, meslekî hayatının Trabzon'da geçtiği zaman diliminde İhsan Efendi'nin ilmî, sosyal ve kültürel faaliyetlerden ötürü Trabzon Vilayeti İdâresi tarafından taltif edilebildiği gibi mülkiyetinde bulunan tapulu arazinin vakıf malı olduğu iddiası taşınması nedeniyle birtakım sürtüşmeler yaşandığı da anlaşılmaktadır.

İstanbul - Trabzon Arasında Geçen Yıllar ve Vefatı

Trabzon'un Birinci Dünya Savaşı'nda işgal edilmesinden önce İstanbul'a aile ziyaretine giden İhsan Efendi, 15-16 Nisan tarihlerinde şehrin boşaltılması, 18 Nisan'daki Rus işgali nedeniyle yolların

¹⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî [DH.MKT], No. 1183/3; BOA, DH.MKT, No. 1143/80.

¹¹ Osmanlı Arşivi (BOA), Muhaberât-ı Umumiye İdâresi Belgeleri [DH.MUİ], No. 46/57,5.

¹² Osmanlı Arşivi (BOA), Muhaberât-ı Umumiye İdâresi Belgeleri [DH.MUİ], No. 46/57.

kapanması ve ulaşımın imkansızlığı gibi nedenlerden ötürü Trabzon'a dönememişti. İstanbul'da bulunduğu süre zarfında geçimini sağlayabilmek için, İstanbul Ticaret Mekteb-i Âlisi, Dârü'ş-Şafaka, Özel Menbâü'l-İrfân İdâdisi, İstiklal Lisesi, Bezzezyân Mektebi gibi kurumlarda Türkçe, Edebiyat, Neşriyat öğretmenliği yapmıştı.¹³

1924 yılına gelindiğinde, İhsan Efendi'ye Trabzon Yüksek Ticaret Mektebi'nin müdürlüğünü ve kuruculuğunu yapması teklif edilmişti. O, bu teklifi kabul etmiş ve hızlıca çalışmalara başlamıştı. Bu minval üzere 18 Nisan 1924'te Kemer kaya yerleşkesinde bulunan ve emvâl-ı metruke olarak tespit edilen bina,¹⁴ İhsan Efendi'nin gayretleri ile onarılmış, Trabzon Yüksek Ticaret Mektebi olarak eğitim hayatına başlamıştı. İhsan Efendi, Kurucu müdür olarak görev yaptığı Trabzon Yüksek Ticaret Mektebi'nde, Türkçe, Edebiyat, Neşriyat gibi derslerin öğretmenliğini yapmış, 1927 yılında Maarif Vekâleti'ne devredilene kadar bu görevine devam etmişti.¹⁵

Görevin yoğunluğu, sağlığının bozulması ve bir nebze İstanbul özlemi olacak ki, İhsan Efendi 28 Ekim 1928 tarihinde işinden ayrılarak, İstanbul'a eski görev yeri olan İstanbul Yüksek Ticaret Mektebi'ne (İstanbul Ticaret Mekteb-i Âlisi) dönmüştü. İstanbul'da Yüksek Ticaret Mektebi ve Galatasaray Lisesi'nde öğretmenlik yapmış, yazılarını ve eserlerini bu bölgeden yayımlamaya devam etmişti. Ancak bir gün ders esnasında rahatsızlanan İhsan Efendi, on sekiz saatlik süreç içerisinde geçirdiği üç kalp krizi neticesinde 11 Mayıs 1948 tarihinde vefat etmişti.¹⁶

Kişiliği ve Edebi Yönü

Mehmed İhsan Efendi, entelektüel birikimi, şairliği, edipliği, mizahi yönü ve zekasıyla Trabzon ve İstanbul'un ilmî ve edebî ortamlarında dikkatleri üstüne çekmeyi başarmış bir şahsiyetti. Yapı olarak genç görünümü, solgun tenli, titiz, pürdikkat, hızlı duygu değişkenliğine sahip bir kimseydi. Küçüklüğünden itibaren kulağındaki rahatsızlığından ötürü işitme kaybı bulunmaktaydı. Nüktedanlığı ve mizah kabiliyeti ile bulunduğu ortamın neşesini arttırıyor, ilmî ve kültürel birikimi ile de çağdaşları üzerinde hayranlık etkisi bırakıyordu. O genel olarak zayıf ve cılız bir vücuda sahip olsa da kimi dönemlerde aldığı kilolarla da dikkat çekmekteydi.¹⁷ Nitekim, yakın arkadaşları arasında yer alan Faruk Nafiz, aldığı kilolar hakkında şu beyit ile kendisine takılmaktaydı: *Bu yıl on beş kilo fark etti Hamâmîzâde/ Pehlivan oldu senin tüy gibi İhsân dediğin.*¹⁸

İhsan Efendi zaman zaman “Trabzon'dan M.İ., “***”, Şimşek, Serçe, Senûhî” takma adlarını kullansa da genellikle “Hamâmîzâde İhsan” imzası ile yazılarını yayımlıyordu. Soyadı kanunundan sonra ise “Hâmâmioğlu” soy adını almış ve bu ismi kullanmayı tercih ediyordu. O, kaleme aldığı şiirleri ve Osmanlı Türkçesi ile basılan son divan müellifi olduğu için “divan edebiyatının son temsilcisi” olarak nitelenirken, mizaha olan yatkınlığı ile de güldürürken düşündürüyor ve devrin önemli nüktedanları ara-

¹³ Yardım, “Son Divan Şairi Hamamîzâde İhsan”, 7-8; Albayrak, *Trabzonlu Divân Edebiyatı Şairleri*, 223. Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon'un işgali hakkında detaylı bilgi için bk. Güzin Çaykırın, “Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon'un İşgali ve Müslüman Mültecilerin Durumu”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD)* 33 (2021), 123-150.

¹⁴ Günümüzde Mimarlar Odası Trabzon Şubesi olarak işlev görmektedir.

¹⁵ İhsan Efendi Trabzon Ticaret Mektebi'nin kuruluş ve işleyişine dair ayrıntılı bilgiler içeren bir rapor hazırlamış ve bu raporu 31 Mayıs 1927 tarihinde Maarif Vekâleti'ne teslim etmiştir. İhsan Efendi ve Trabzon Ticaret Mektebi hakkında detaylı bilgi için bk. Mesut Çapa, “Trabzon Ticaret Mektebi (1924-1927)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 12/12 (2012), 133-142.

¹⁶ Uzun, “Hamâmîzâde Mehmed İhsan”, 15/436; Yardım, “Son Divan Şairi Hamamîzâde İhsan”, 7-8; Albayrak, *Trabzonlu Divân Edebiyatı Şairleri*, 223.

¹⁷ Dursun Gürlek, “Ölümünün 50. Yıl Dönümü Münasebetiyle: Hamâmîzâde İhsan”, *Kültür Dünyası* 13 (1998), 59-60; Yardım, “Son Divan Şairi Hamamîzâde İhsan”, 7, vd.;

¹⁸ İsen - Canım, *Hamamîzâde İhsan Hayatı, Eserleri ve Divânı*, 13.

sında ifade ediliyordu. İstanbul'daki ilmî, edebî ve kültürel ortamın aranan simaları arasında bulunuyor ve sohbet meclislerinde ön sıralarda yer alıyordu.¹⁹

Dürüstlüğü, zekiliği, karakteri, Arapça ve Farsça alanındaki yetkinliği ile çağdaşlarının sevgisine mazhar olan İhsan Efendi, devrin edebiyatçıları arasında büyük bir şöhrete sahipti. O, sağlığında dahi edebiyat çevresinde “Trabzon” bahsi geçtiğinde akla ilk gelen isimler arasında zikredilmekteydi. Öyle ki, 24 Aralık 1944 tarihinde Şehremini Halkevi'nde “Trabzon Gecesi” başlığıyla gerçekleştirilen program Hamâmîzâde İhsan Efendi ve onun edebiyat sahasındaki değerinin zikredildiği konuşmalara şahitlik ediyordu. Programda halkevi reisi Mazhar Gürdil, Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan ve Prof. Dr. Kâzım İsmail Gürkan tarafından İhsan Efendi ve çalışmalarından övgü ile bahsediliyordu.²⁰

İhsan Efendi'nin edebiyat çevrelerindeki saygın konumu, dönemin ünlü simaları tarafından da ifade edilmekteydi. Nitekim çağdaşı ve aynı zamanda arkadaşı olan İbnülemin Mahmut Kemal, onun dönemin en değerli şairleri ve nükteşinasları arasında yer aldığını ifade ediyordu. Halil Nihat'ın “Bizim Akademi” olarak adlandırdıkları evinde yapılan sohbetlerde İhsan Efendi'yi tanıyan Hakkı Süha Gezgin ise onu “En temiz mizahın zihniyeti ve ilmî kıskançlığın bulunmadığı bir kimse.” olarak tarif ediyor, ayrıca İhsan Efendi'nin çağdaşları arasında özgün bir anlayışa ve üstün bir bilgiye sahip olduğunu dile getiriyordu. Kırk beş yıllık arkadaşı olan İbrahim Alâeddin Gövsa ise onu, “Şark şiirinin bütün sanatlarına ve inceliklerine vakıf, divan şiirinin son dede efendisi.” olarak tanımlıyordu. Bu isimlerin yanı sıra İstanbul'da ve Trabzon'daki arkadaş çevresi arasında Trabzonlu Yunus Babazâde, Celal Avni, Yahya Kemal, Rusûhî Baykara, M. Fuat Köprülü, Abdülbaki Fevzi, Orhan Seyfi Orhon, Behçet Kemal Çağlar, Hasan Fehmi, Murad Uraz, Halil Nihat, Reşat Ekrem Koçu, Rıza Tevfik, Ali Nihat Tarlan, Ercüment Ekrem, Faruk Nafiz Çamlıbel ve Süleyman Nafiz gibi dönemin edebiyatının önemli isimleri yer alıyordu.²¹

Hamâmîzâde İhsan Efendi'nin yaşadığı dönemde kazandığı itibar ve şöhret, dönemin gazetelerinin satırlarında da kendisine yer edinmekteydi. Öyle ki bu satırlarda kimi zaman eserlerinin etkileyiciliğinden uzun uzun bahsedilmekte, kimi zaman ise İhsan Efendi'nin aşk, evlilik gibi herhangi bir konu üzerine verdiği röportajlara yer verilmekteydi. Yer yer Süleyman Nazîf, Halil Nihad gibi dönemin ünlü edipleriyle müşretek gazeli edebiyat sütunlarını süslemekte, yer yer evine hırsız girmesi gibi olaylar nedeniyle kendisine geçmiş olsun dilekleri iletilmekteydi.²²

Eserleri

Hamâmîzâde İhsan Efendi Trabzon ve İstanbul matbuatının pek çok yaygın organında manzum ve nesir yazılar yayımlamış,²³ tarih, edebiyat, şiir, biyografi, halk kültürü ve ders kitabı gibi muhtelif konularda çeşitli kitaplar kaleme almıştır. Yapılan araştırmalara göre İhsan Efendi sağlığında 62 adet eserini

¹⁹ Uzun Baboğlu, “Yeni Belgelerle Hamamizade Mehmet İhsan”, 371; Yardm, “Son Divan Şairi Hamamizâde İhsan”, 7, vd.; Uzun, “Hamâmîzâde Mehmed İhsan”, 15/436.

²⁰ Cumhuriyet, “Trabzon Gecesi”, (24.12.1944), 2.

²¹ Yardım, “Son Divan Şairi Hamamizâde İhsan”, 9, vd.; İsen - Canım, *Hamamizâde İhsan Hayatı, Eserleri ve Divânı*, 12; Gürlek, “Ölümünün 50. Yılı Dönümü Münasebetiyle: Hamâmîzâde İhsan”, 59-60.

²² Akbaba, “Müşterek Gazel”, (27.12.1923), 4; Akbaba, “Akbabanın Çay Ziyafeti İntibalarından”, (10.12.1923), 3; Vakit, “Bahtiyar Balık”, (4.1.1929), 6; Milliyet, “Hamizade İhsan Bey Ne Diyor”, (21.7.1931), 8; Akşam, “Bekarlık Artık Tamamile İflas Etmiştir”, (14.7.1935), 12; Akşam, “Hindi Amerikalı”, (5.1.1942), 8.

²³ Trabzon'da Feyz, İkbâl, Fecr, Târik; İstanbul'da ise Ceride-i Sofiyye, Tarih ve Edebiyat, Çınaraltı, Vakit gibi yaygın organlarında pek çok yazı kaleme almıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. İsen - Canım, *Hamamizâde İhsan Hayatı, Eserleri ve Divânı*, 16 - 17.

hazırlığı ile meşgul olmuştur. Bu eserlerden 13 tanesi yayımlanarak okuyucu ile buluşmuş, 33 tanesi yayıma hazırlanmış ancak basımı gerçekleşmemiş, 16 tanesi ise tamamlanamamış,²⁴ yarım kalmıştır.²⁵

1. Ders Kitabı

İhsan Efendi'nin ders kitabı olarak hazırladığı ve neşri gerçekleşen eserleri şunlardır:²⁶

1.1. *Kâtip*

16 sayfadan oluşan ve Rüşdiyeler için yazı örnekleri sunan eser, hicri 1327 tarihinde Trabzon'da basılmıştır.

1.2. *Türk Edebiyatı Numûneleri*

Hamamizâde İhsan Efendi, Hıfzı Tevfik Gönensay ve Hasan Ali Yücel tarafından lise ikinci sınıflar için ders kitabı olarak okutulmak üzere hazırlanan bu eser, 1926 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır. Toplam iki cilt olacak eserin birinci cildi olan bu çalışma 400 sayfadan oluşmaktadır.

1.3. *Tüccar Katibi*

206 sayfadan oluşan, Ticaret Mektepleri için ders kitabı olarak okutulmak üzere kaleme alınan bu eser, 1923 yılında İstanbul'da taşbaskı olarak basılmıştır.

1.4. *Ticârî Muhâberât*

Ahmet Hamdi Varal ile Hamâmizâde İhsan Efendi tarafından Ticaret Mektepleri için ders kitabı olarak okutulmak üzere hazırlanan bu eser, 1942 yılında iki cilt olarak neşredilmiştir. 1945 ve 1953 yıllarında yeni baskıları da gerçekleştirilmiştir.

1.5. *Ticârî Neşriyât*

Ahmet Hamdi Varal ile Hamâmizâde İhsan Efendi tarafından Ticaret Mektepleri için ders kitabı olarak okutulmak üzere hazırlanan bu eser 1950 yılında İstanbul'da neşredilmiştir.

2. Dil, Şiir, Edebiyat ve Folklor

Hamâmizâde İhsan Efendi tarafından dil, şiir, edebiyat, folklor ve mizah konularında kaleme alınan ve neşri gerçekleştirilen diğer eserler ise şu şekildedir:²⁷

2.1. *Yolculukta*

İhsan Efendi'nin 15 yaşında ailesi ile çıktığı bir yolculuğu anlatan ve 50 sayfadan oluşan bu eser, hicri 1331 tarihinde Trabzon'da yayımlanmıştır.

2.2. *Hamsinâme*

Doğu Karadeniz mutfağının vazgeçilmezi ve bölge halkının kendisi ile özdeşleştirdiği bir deniz ürünü olan hamsi, İhsan Efendi'nin bu eserinde kültürel, sanatsal, edebi ve mizahi özellikleri ile sunul-

²⁴ Bu 16 adet eserin isimleri şu şekildedir: İstanbul Mevlevihaneleri, Müntehabat, Na'tı Şerifler, Şundan Bundan, Teşkiattan Beri Trabzon, Tezkire-i İhsân, Trabzon Erbâb-ı Mârifet ve Sanatı, Trabzon Masalları, Trabzon Şehri ve Köyleri, Trabzon Valileri, Trabzon'da Çocuk Oyunları, Trabzon'da Denizcilik, Trabzon'da İçtimaiyat, Merasim ve Adetler, Trabzon'da Ölüler ve Mezarlar, Trabzon'da Şimendifer Meselesi, Tuhfe-i Aşk. Bu eserler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yardım, "Son Divan Şairi Hamamizâde İhsan", 12.

²⁵ Yardım, "Son Divan Şairi Hamamizâde İhsan", 10; İsen - Canım, *Hamamizâde İhsan Hayatı, Eserleri ve Divânı*, 14-23. Burada ifade etmek gerekir ki, Yardım ve İsen-Canım'ın hazırladıkları çalışmalarda neşri gerçekleşmeyen eserlerin sayısında farklılık bulunmaktadır. İki çalışmayı incelediğimizde bazı eserlerin mükerrer olduğunu, bazılarının ise Yardım'ın çalışmasında zikredilmesine rağmen İsen-Canım'ın çalışmasında yer almadığını fark ettik. İki araştırmayı karşılaştırarak sayı ile ilgili kendi tercihimizi kullandık.

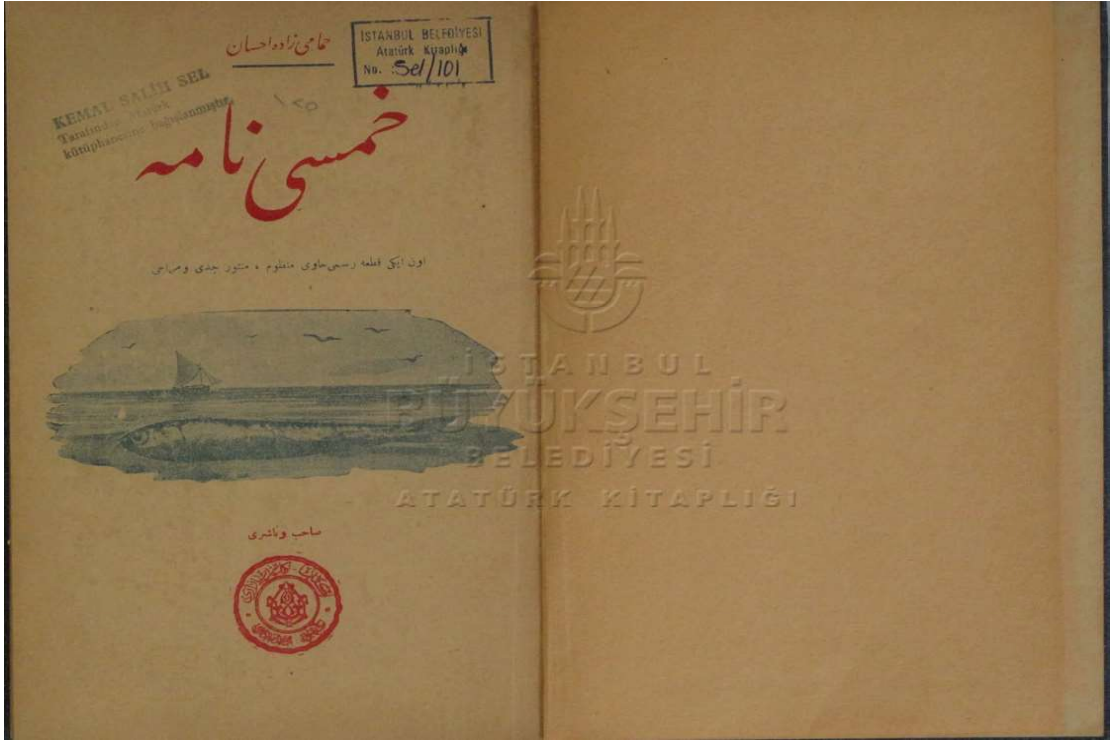
²⁶ Eserler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Uzun, "Hamâmizâde Mehmed İhsan", 15/436; Uzun Baboğlu, "Hamamizade İhsan", 215-234; Yardım, "Son Divan Şairi Hamamizâde İhsan", 6-17; İsen - Canım, *Hamamizâde İhsan Hayatı, Eserleri ve Divânı*, 14-23.

²⁷ Eserler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hamamizade Mehmed İhsan, *Hamsiname*, ed. Burhan Sayılır - Murat Babuçoğlu (Ankara: Phoenix, 2007); Hamamizade Mehmed İhsan, *Bilmeceler* (İstanbul: İktisat Matbaası, 1930); Hamamizade Mehmed İhsan, *Ömer Hayyam Rubaileri*, ed. Ali Nihad Tarlan (İstanbul: Altın Kitaplar, 1966); Hamamizade Mehmed İhsan, *Baba Sâlim* (İstanbul: İktisat Matbaası, 1930); Uzun, "Hamâmizâde Mehmed İhsan", 15/436; Uzun Baboğlu, "Hamamizade İhsan", 215-234; Yardım, "Son Divan Şairi Hamamizâde İhsan", 6-17; İsen - Canım, *Hamamizâde İhsan Hayatı, Eserleri ve Divânı*, 14-23; Hamamizade Mehmed İhsan, *Hamsinâme - Hamsinin Öyküsü* (İstanbul: Dorlion Yayınevi, 2023).

muştur. Hamsinin sadece bir deniz ürünü ya da yemek malzemesi olmadığı vurgulanarak, Karadeniz kültüründeki konumu manzum ve nesir olarak nitelenmiştir. Hamsinin anatomisinden türlü türlü hamsi yemeklerine, hamsi hakkında yazılmış şiirlerden dönemin ünlü balıkçılarına kadar hemen her konu ele alınmıştır. Bu özellikleri ile Hamsinâme, halk kültürü çalışmalarının temsil gücü yüksek örnekleri arasındadır. Müellifin en meşhur iki eserinden biri olan bu kitap, ilk olarak 1928 yılında İstanbul'da Sebat Matbaası'nda Osmanlı Türkçesi, 1972 yılında müellifin oğlu Orhan Hamami tarafından Yayılcık Matbaası'nda Türkçe olarak yayımlanmıştır. Zamanla daha da meşhur olan eser 2007 yılında Phoenix Yayınevi, 2023 yılında ise Dorilion Yayınevi tarafından yeniden neşredilmiştir.

2.3. Divân-ı İhsân

İhsan Efendi'nin divan şiirinin terk edildiği bir dönemde klasik divan üslup ve geleneğine bağlı olarak hazırladığı bu eser, kendisinin divan edebiyatının son temsilcisi ve Osmanlı Türkçesi ile basılmış son divan sahibi olarak tanınmasına vesile olmuştur. Nât, kaside, muhammes, tahmis, tesdis, şarkı, gazel gibi türlerin başarılı örneklerinin verildiği eserde, yer yer geleneksel divan üslubunun dışına çıkılan manzumelerde yer almıştır. İlk olarak 1928 yılında Osmanlı Türkçesi ile neşredilen Divân-ı İhsân, Trabzon Kültür Müdürlüğü'nün girişimiyle Mustafa İsen ve Rıdvan Canım tarafından ilk neşir esas alınarak, müellifin hayatı ve eserin özelliklerine dair bölümlerin eklenmesi neticesinde 1989 tarihinde yeniden neşredilmiştir. Divan-ı İhsan akademik sahada da ilgiyi üzerinde toplamış, içerisindeki şiirlere yönelik birtakım makale ve tez çalışmaları da yapılmıştır.²⁸

Resim 1: Hamâmizâde İhsan Efendi'nin İBB Atatürk Kütüphanesi'nde bulunan Hamsinâme eserinin ilk sayfasının görseli

²⁸ Metin Akkuş, "Divan Şiirinin İletişimde Yüklendiği Görev Açısından Hamamizâde İhsan'ın Tarih Manzumeleri", *Trabzon ve Çevresi: Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri* (Trabzon, 2002), 2/261-270; Ali İhsan Kolcu, "Hamamizâde İhsan Bey'in Şiirlerinde Pozitivizm" (Trabzon ve Çevresi: Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri, Trabzon, 2002), 2/271-280; Asiye Şeyda Özserdar, *Hamâmizâde Mehmed İhsan Bey Divanı Sözlüğü (Bağlamli Dizin ve İşlevsel Sözlük)* (Giresun: Giresun Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021); Mehmet Sait Çalka, "Nüktedan Şair Hamâmizâde İhsan Ve Divanındaki Mizahi Manzumeleri", *Karadeniz Araştırmaları* 53 (2017), 189-204.

Resim 2: Hamâmîzâde İhsan Efendi'nin İBB Atatürk Kitaplığı'nda bulunan Hamsinâme eserinin üçüncü ve dördüncü sayfalarının görseli

2.4. Bilmeceler

Halk Bilgisi Derneği'nin 1930 yılında etkin bir faaliyet alanı göstermesi, İhsan Efendi'nin folklorik eserlerinin neşrine yönelik ilginin artmasına da vesile olmuştur. Bunun bir örneği, Bilmeceler eserinde kendisini göstermiştir. *Türk Halk Bilgisine Ait Maddeler* serisinin üçüncü kitabı olarak neşredilen “Bilmeceler” kitabı “Halk Bilgisi Derneği İlim Encümeni Kararı ile Neşrolunmuştur” ibaresi ile, 1930 yılında İstanbul'da, İktisat Matbaası'nda yayımlanmıştır. Mehmet Halit'in bilmecelerin kültürümüzdeki yeri konulu “başlangıç” metni ile başlayan eser, 772 bilmecedan oluşmaktadır. Bu bilmecelerin 561 tanesi İhsan Efendi tarafından Trabzon'da derlenmiş olup diğerleri muhtelif yörelerden alınmıştır.

2.5. Baba Sâlim

Halk Bilgisi Derneği'nin desteğiyle *Türk Halk Bilgisine Ait Maddeler* serisinin beşinci kitabı olarak neşredilen “Baba Sâlim”, “Halk Bilgisi Derneği İlim Encümeni Kararı ile Neşrolunmuştur” ibaresi ile, 1930 yılında İktisat Matbaası'nda yayımlanmıştır. Trabzonlu halk ozanı (âşık) Baba Sâlim'in tanıtıldığı ve şiirlerine yer verildiği bu eser, yirmi iki sayfadan oluşmaktadır.

2.6. Trabzon'da İlk Kitapçı, Kitâbî Hamdi Efendi ve Yayınları

İhsan Efendi'nin gençlik yıllarında sıklıkla ziyaret ettiği, edebiyat ile olan ilişkisinin gelişmeye başladığı ilk ortam olan “Âyine-i Efkâr” kitapçısındaki hatıralarını, Hamdi Efendi'nin hayatını ve yayımladığı kitapların isimlerini ele aldığı bu çalışma, 1947 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır. Trabzon kültür tarihi için oldukça önemli olan ve yirmi altı sayfadan oluşan bu çalışmada, Hamdi Efendi'nin yayımladığı kitapların açıklanmalı künyeleri yer almaktadır.

2.7. Laf Olsun Diye

İhsan Efendi'nin çağdaş edebiyatçı ve yazarlar ile aralarında geçen komik hatıralarını naklettiği mizah içerikli bu eser, 1949 yılında müellifin oğlunun girişimleri neticesinde İstanbul'da Ege Matbaası ve İnkılap Yayınevi tarafından yayımlanmıştır.

2.8. Ömer Hayyam Rubâileri

İhsan Efendi tarafından seçilmiş Ömer Hayyam rubailerinin tercüme edildiği bu eser, müellifin oğlu Orhan Hamâmî'nin girişimleri ve Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan'ın editörlüğü neticesinde Altın Kitaplar Yayınevi tarafından 1966 yılında neşredilmiştir. Hattat Kemal Batanay tarafından ta'lik üslubuyla hazırlanan rubailerin Farsça asılları tercüme metinler ile aynı sayfada yer almış, böylelikle okuyucunun karşılaştırma yapmasına imkan tanınmıştır.

3. Basılmamış Çalışmaları

Mehmed İhsan Efendi'nin neşredilen eserleri kadar yazımı tamamlanan ancak neşri gerçekleşmeyen çalışmaları da oldukça önemlidir.²⁹ Sayısı 33'ü bulan bu eserler,³⁰ özellikle Trabzon halk kültürü bağlamında kaleme alınmış çalışmalar ile dikkat çekicidir.

- 3.1. *Biyografya, Bibliyografya ve Antoloji*
- 3.2. *Divançe-i Yârân*
- 3.3. *Divân-ı İhsan'ın Nesre Çevrilmesi*
- 3.4. *Divân-ı Nedîm ve Divân-ı İhsan'dan Taramalar*
- 3.5. *Edatlar*
- 3.6. *Fatih Camii Haziresi Kitâbeleri*
- 3.7. *Gölgeler*
- 3.8. *Gülüstan Tercemesi*
- 3.9. *Hamâmizâde Ailesinin Tarihçesi, Mezarları ve Hal Tercümelere*
- 3.10. *Hâtıralar*
- 3.11. *Hayât ve Hatıralar*
- 3.12. *Hususi Mektuplar*
- 3.13. *İstanbul ve Çevresinde Bazı Camii ve Tekke Hazirelerindeki Mezar Kitabeleri*
- 3.14. *Manzumeler*
- 3.15. *Resmî Mektuplar*
- 3.16. *Mufasssal Tüccar Kâtibi*
- 3.17. *Osmanlı Türkçesinin Kaideleri*
- 3.18. *Rize Ağzı*
- 3.19. *Şair Figani, Hayatı ve Şiirleri*
- 3.20. *Şair Yaşâr Şâdi*
- 3.21. *Trabzon*
- 3.22. *Trabzon Ağzı*
- 3.23. *Trabzon Basını, Matbaa ve Kütüphaneleri*
- 3.24. *Trabzon Manileri*
- 3.25. *Trabzon'da Halk Masalları*
- 3.26. *Trabzon Şairleri*
- 3.27. *Trabzon Şehrinde Osmanlı Kitâbeleri*
- 3.28. *Trabzon'a Dair*
- 3.29. *Türk Rubâileri*
- 3.30. *Türk Edebiyatı Numûneleri (İkinci Cilt)*
- 3.31. *Türkçe Gramer, Yazı Yazma ve Ticârî Okuma*

²⁹ Bu eserler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İsen - Canım, *Hamamizâde İhsan Hayatı, Eserleri ve Divânı*, 14-16; Yardım, "Son Divan Şairi Hamamizâde İhsan", 10-12.

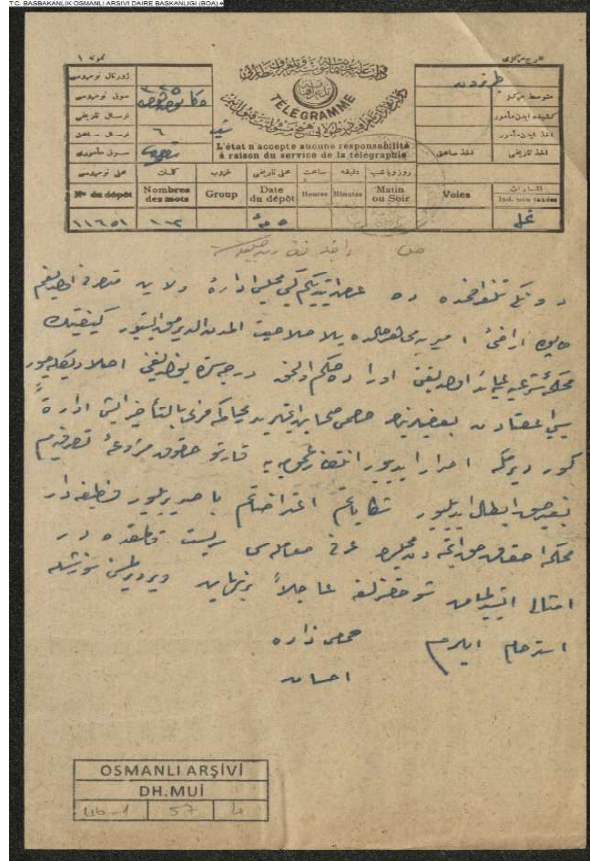
³⁰ Bk. 25. dipnot.

3.32. *Vatan ve Hürriyet Kasidelerinin Tahmisi*

3.33. *Zılâl-ı A'mâl*

Zaman içerisinde bu eserlerden bazılarının neşredilmesinin hedeflendiği gözlemlenmektedir. Örneğin, Milliyet Gazetesi'nin 22.12.1930 tarihli sayısında Halk Bilgisi Derneği tarafından *Trabzon'da Halk Masalları* kitabının neşredileceği müjdesi verilmektedir.³¹ Ancak yaptığımız taramalarda böyle bir neşrin mevcudiyetine rastlanmamıştır. Yine *Ömer Hayyam Rubaileri* eserinin giriş kısmında İhsan Efendi'nin oğlu Orhan Hamami tarafından yakın zamanda "Hamamizade İhsanı Sevenler Derneği" kurulduğunun ve müellifin tüm çalışmalarının dernek aracılığıyla yayımlanacağını müjdesi verilmektedir.³² Ancak, yine ne yazık ki aradan geçen süre zarfında herhangi bir yayına tesadüf edilememiştir.

Aralarında *Trabzon Şairleri*, *Trabzon Ağzı*, *Trabzon'da Halk Masalları*, *Trabzon Manileri*, *Trabzon Şehrinde Osmanlı Kitabeleri* başlıklı kitapların da yer aldığı ancak neşri gerçekleşmemiş olan bu çalışmaların Trabzon'un kültürel geçmişine ışık tutacak nitelikte bulunduğu bir gerçektir. Dolayısıyla Trabzon halk kültürü ve edebiyatına dair önemli ayrıntılar içeren bu eserlerin yetkili kurumlar tarafından tespiti ve mümkün ise neşrinin gerçekleştirilmesi konusu önem arz etmektedir. Son söz olarak, Hamâmizâde İhsan Efendi, Trabzon'un yetiştirdiği/Trabzon'da yetişen en önemli edip ve şairler arasında yer almaktadır. Dolayısıyla onu ve eserlerini tanımak, çalışmalarındaki nükteler, şiirler üzerine analizler gerçekleştirmek aynı zamanda dönemin Trabzon'unun kültürel ortamını da keşfetmeye aracı olacaktır.

Resim 3: *İhsan Efendi Tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne Telgraf ile Gönderilen Dilekçenin Yer Aldığı Arşiv Belgesinin Görseli*

³¹ Milliyet, "Halk Bilgisi", (22.12.1930), 6.

³² Hamâmizade İhsan, *Ömer Hayyam Rubâileri*, (İstanbul: Nurgök Matbaası, 1966), 8.

Kaynakça**Arşiv Belgeleri**

Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi [DH.MKT], No. 1183/3; No. 1143/80.
Osmanlı Arşivi (BOA), Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Belgeleri [DH. MUI], No. 46/57.

Sürelî Yayınlar

Akbaba, “Müşterek Gazel”, (27.12.1923), 4.
Akbaba, “Akbabanın Çay Ziyafeti İntibalarından”, (10.12.1923), 3.
Akşam, “Bekarlık Artık Tamamile İflas Etmiştir”, (14.7.1935), 12.
Akşam, “Hindi Amerikalı”, (5.1.1942), 8.
Cumhuriyet, “Trabzon Gecesi”, (24.12.1944), 2.
Vakit, “Bahtiyar Balık”, (4.1.1929), 6.
Milliyet, “Hamizade İhsan Bey Ne Diyor”, (21.7.1931), 8.
Milliyet, “Halk Bilgisi”, (22.12.1930), 6.
Tasviri Efkar, “Trabzon’un Çalışkan İnsanları”, (21.11.1940), 2.

Kitap, Makale ve Tezler

- Akkuş, Metin. “Divan Şiirinin İletişimde Yüklendiği Görev Açısından Hamamizâde İhsan’ın Tarih Manzumeleri”. *Trabzon ve Çevresi: Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*. 2/261-270. Trabzon, 2002.
- Albayrak, Hüseyin. *Trabzonlu Divân Edebiyatı Şairleri*. İstanbul: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2010.
- Birinci, Ali. *Tarih Yolunda: Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâli*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2. Baskı., 2012.
- Çalka, Mehmet Sait. “Nüktedan Şair Hamâmizâde İhsan Ve Divanındaki Mizahi Manzumeleri”. *Karadeniz Araştırmaları* 53 (2017), 189-204.
- Çapa, Mesut. “Trabzon Ticaret Mektebi (1924-1927)”. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 12/12 (2012), 133-142.
- Çaykırın, Güzin. “Birinci Dünya Savaşı’nda Trabzon’un İşgali ve Müslüman Mültecilerin Durumu”. *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD)* 33 (2021), 123-150.
- Gür, Süleyman. “Osmanlı Döneminde Yetişen Trabzonlu Müellifler ve Eserleri: Bir Literatür Tespiti Denemesi”. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2018), 155-239.
- Gürlek, Dursun. “Ölümünün 50. Yılı Dönümü Münasebetiyle: Hamâmizâde İhsan”. *Kültür Dünyası* 13 (1998), 59-60.
- İşık, İhsan. “Hamamizâde Mehmet İhsan”. *Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi* (2. baskı). Elvan yayınları 5. Ankara: Elvan Yayınları, 2007.
- İsen, Mustafa - Canım, Rıdvan. *Hamamizâde İhsan Hayatı, Eserleri ve Divânı*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1989.
- Kolcu, Ali İhsan. “Hamamizâde İhsan Bey’in Şiirlerinde Pozitivizm”. 2/271-280. Trabzon, 2002.
- Mehmed İhsan, Hamamizade. *Baba Sâlim*. İstanbul: İktisat Matbaası, 1930.
- Mehmed İhsan, Hamamizade. *Bilmeceler*. İstanbul: İktisat Matbaası, 1930.

- Mehmed İhsan, Hamamizade. *Hamsiname*. ed. Burhan Sayılır - Murat Babuçoğlu. Ankara: Phoenix, 2007.
- Mehmed İhsan, Hamamizade. *Hamsinâme - Hamsinin Öyküsü*. İstanbul: Dorlion Yayınevi, 2023.
- Mehmed İhsan, Hamamizade. *Ömer Hayyam Rubaileri*. ed. Ali Nihad Tarlan. İstanbul: Altın Kitaplar, 1966.
- Özserdar, Asiye Şeyda. *Hamâmizâde Mehmed İhsan Bey Divanı Sözlüğü (Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük)*. Giresun: Giresun Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Tekin, Arslan. *Edebiyatımızda İsimler ve Terimler*. İstanbul: Ötüken, 1995.
- Uzun Baboğlu, Mehmet. “Hamamizade İhsan”. *Müteferrika* 18 (2000), 215-234.
- Uzun Baboğlu, Mehmet. “Yeni Belgelerle Hamamizade Mehmet İhsan”. *Tarih ve Toplum* 36/216 (2001), 371-377.
- Uzun, Mustafa İsmet. “Hamâmizâde Mehmed İhsan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/435-436. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yardım, Mehmet Nuri. “Son Divan Şairi Hamamizâde İhsan”. *KİTAPHABER* 24 (2005), 6-17.
- “Hamamî, Mehmed İhsan”. *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*. C. 4. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2004.